

והשיב לב אבות על בנים ולב בנים על אבותם¹

במאמר "אל הנוער" של הסבא הגאון הרב ירחמיאל אליהו בוצ'קו בספרו "אור היהדות" הוא מנתח את הפסוק המופיע בסוף ספר מלאכי "והשיב לב אבות על בנים ולב בנים על אבותם" בשני אופנים. ננסה במילים שלנו לתמצת את שני המהלכים.

א. באחרית הימים יהיה נתק בין אבות ובנים. האבות דבוקים בהלכה ובמסורת, והבנים הם החלוצים הבונים את ארץ ישראל ומפריחים את השממה. לגבי האבות - הבנים הם "פורשים", פרשו מן הדת ומן ההלכה למען בניית ארץ שאין לה כל משמעות ללא התשתית התורנית. לגבי הבנים - האבות הם "מיושנים", שדבוקים במנהגים קדומים ואין להם כל הבנה בהלכי הזמן. הנתק כה מוחלט שרק מי שבא מן החוץ, והוא אליהו הנביא, יכול לגשר על פני התהום ולחבר בין אבות לבנים.

ב. הפסוק מתאר שני שלבים בהיסטוריה של אחרית הימים. השלב הראשון "והשיב לב אבות על בנים" הוא השלב בו הבנים התנתקו מדרך אבות ואבות מנסים להחזיר אותם אל מסורת אביהם. השלב השני הוא השלב בו דווקא הבנים החלוצים הם שחזרו אל חיק המוסרת בו בזמן שהאבות כבר מנותקים ממנה. וכבר אמר החזן מלזון, ר' זכריה ברקוביץ זכרונו לברכה, שהיום אין כבר "בן שאינו יודע לשאול", יש אב שאינו יודע לענות... וברוח זו אומרים בשם הרב הירש, בדרך החידוד, שזהו שנאמר בפסוק "שאל אביך ויגדך, זקניך ויאמרו לך", כשתבוא ותשאל את אבא, הוא יענה לך: לך לסבא, אולי הוא יוכל לתת לך תשובה. ואז יבוא הזמן שבו אט אט האבות מתקרבים מחדש ליהדות בזכות הבנים: מכניסים כשרות בבית כדי שביניהם יוכלו לאכול אצלם, שומרים על

1. בעקבות שיחה במכללת בית וגן בכנס על הגות ומשפט לאחר השואה בישיבה שהוקדשה לספרו של חיים שלם על הסבא הגאון הרב ירחמיאל אליהו בוצ'קו זצ"ל "מנווארדאק דרך מונטרה לירושלים" ביום ג' לסדר "מה טובו אוהליך יעקב" תשע"ו בהנחיית הרבנית אסתר פרבשטיין תלח"א

שבת בכדי שמשפחת הבנים לא תרגיש אי נוחות בביתם, ואט אט הם עצמם חוזרים חזרה מלאה למסורת, מתוך "שלא לשמה" מגיעים ל"לשמה".

(ומענין לענין באותו ענין, הרב אשכנזי זכרונו לברכה היה מבאר את דברי רש"י ריש פרשת "וארא". בד"ה "וארא" נאמר ברש"י: "אל האבות", ולא מובן לכאורה מה הוא בא להוסיף, הרי נאמר אח"כ אל אברהם אל יצחק ואל יעקב. אלא שרש"י בא להדגיש שישנן שתי תקופות בהיסטוריה, תקופת האבות ותקופת הבנים, תקופת האבות היא תקופת ההבטחה ותקופת הבנים היא תקופת ההגשמה. יש "זכות אבות" ויש "זכות בנים". זכות אבות - זה להאמין בקיום ההבטחה למרות שהכל מראה לכאורה שאין שום סיכוי שההבטחה תתממש. זכות בנים - זה לחיות את שינוי התקופה, ולהאמין שמה שקורה לנגד עינינו הוא ההגשמה או תחילת ההגשמה של החלום, למרות כל הקשיים המתלווים בדרך ההגשמה. "וארא - אל האבות" בא לציין שעד עתה זאת היתה תקופת האבות, ומכאן ואילך מתחילה תקופת הבנים).

הסבא היה בכל מהותו איש החיבור, ואנו נציין כאן ארבעה חיבורים, כפי שעולים בין השאר מן הספר המופלא שהוציא ד"ר חיים שלם, בו הוא הקדיש את המיטב שבו, ידיעותיו ההיסטוריות המופלגות, כושר החקירה והכתיבה, ובעיקר לבו הסוער והנרגש, שהזדהה הזדהות מלאה עם הדמות שבא לשרטט.

א. חיבור בין אבות ובנים, בין רב ותלמיד

כשבא הסבא לייסד ישיבה בשוויץ, ארץ ההרים השלגים והאגמים היתה למדבר שממה מבחינה תורנית-תלמודית. בכל שוויץ היו כשלושה שסי"ם, וכמעט שלא עלה על דעת איש לשלוח את בנו לישיבה, גם אצל משפחות חרדיות מובהקות. כשפתח את הישיבה בשנת תרפ"ז (1927), הצליח להביא ארבעה תלמידים משוויץ, חמשה "תלמידים" (שהיו יותר בבחינת רמי"ם) מיישיבת טלז' והוא עצמו ויחד היוו מניין...

והוא היה מכתת את רגליו מבית לבית, היה עולה קומות ברגל, לא בכדי ל"שנורר" כסף אלא ל"שנורר" תלמידים אצל אבותיהם. לרובם, ישיבה בשוויץ היתה, להבדיל אלף הבדלות, כמו לבנות מסגד על הירח. יש שאמרו שלראות בחורי ישיבה ברחובות, זה יגרום לאנטישמיות. ויש יהודי שהביע את הסכמתו לתת לרב עשרת אלפים פרנקים (סכום עתק בשעתו) בתנאי אחד: שיפתח את הישיבה בליטא... ופעם, בפרשת ויצא, הסבא הרצה בפני הקהל בעיר ציריך ואמר בפניהם: הבו לי בנים, ואם אין מתה אנכי. תנו לי בנים לישיבה, ואם לא -

ח"ו ה"אנכי ד' אלוקיך" ימות בשוויצריה.

הצלחתו והמהפכה שחולל, במובן ההיסטורי, היתה מעל כל דמיון, הן בשוייץ הן במערב אירופה, והיום, בחוגים רחבים, הורה שלא שולח את בנו לישיבה מתבייש... (התפללתי פעם בציריך בשבת בבית הכנסת הייקי, וקראו בחור למפטיר בשבת לפני נישואיו, ושאלתי שכן ייקי: מה עושה הבחור. והוא ענה לי: היום כבר לא שואלים מה הוא עושה אלא איפה הוא לומד...). אך כמה דם וזיע נשפך עד שהגענו ליום הזה. וכשסוף סוף עלה בידו להביא בחור לישיבה ולקשרו אל עבודות האבות, תמיד הקפיד הרב שהבחור לא ינתק ח"ו את הקשר עם הוריו, ואדרבה, עליו להעמיק אותו בזכות התורה שרכש, וכך התקיים אט אט ג"כ והשיב לב בנים על אבותם.

כך מאבות לבנים, וכך ג"כ מרב לתלמיד. הקשר בין הרב לתלמידיו הוא קשה לתיאור ורק העיון בספר במכתבים שכתבו התלמידים לרבם, בשעה שנעדר מהישיבה, והתשובות שכתב הרב לתלמידיו, יכולים לתת איזושהי תחושה ודמיון לגודל החיבור.

סיפר לי לפני מספר שנים יהודי מקולמר שבצרפת, שבא להתגורר בירושלים עיה"ק, מר גטרר זכרונו לברכה, שבזמן המלחמה הוא היה תקופת מה בישיבה. לקראת תפילת כל נדרי נהג הרב "להסתגר" בחדרו ולקרוא לבניו ולבתו ע"מ לברך אותם, וכך נהג גם עם נכדיו (נשאר לי זיכרון מעומעם מהמעמד הרם הזה. הייתי בן עשר כשהסבא הלך לעולמו) והנה פתאום הרב קורא לו שייכנס לחדרו והוא אומר לו: אינך יודע איפה ההורים שלך, מה עלה בגורלם, הערב אני אהיה האבא שלך ואברך אותך ברכת אב לבנים... את המעמד הזה, אמר, איני יכול לשכוח והוא משפיע עלי עד היום הזה.

ב. חיבור בין עולם הישיבה לאנשי האקדמיה

הסבא עצמו לא היה בכלל איש אקדמיה, הוא התחנך בישיבות ברוסיה ובליטא ונשאר בן ישיבה כל ימי חייו. הוא גם חינך את התלמידים שבאו להסתופף בחיק הישיבה שיהיו בני ישיבה, בני תורה, כך ייעודם הגדול אם זה מתאפשר. אך ידע ג"כ את המקום בו הוא משפיע, והבין שאי אפשר למנוע מבחור שהתחנך בשוויצריה וכדומה לה שיילך באיזשהו שלב ללמוד מקצוע, או ילמד

לקראת בגרות ואוניברסיטה. כמו כן נתן כבוד עצום ל"נוער אקדמי" שהגיע לחופשים לישיבה, בעיקר מצרפת. היו כאלו שתרגמו את הכבוד הזה כהזדהות הרב עם עולם האקדמיה. אך מבחינה היסטורית אין זה נכון כלל וכלל. כבוד זה מקורו לא בהזדהות עם עולם האקדמיה, וגם לא רק ברצון "לקרב ולגייר" אנשים אלו, אלא בראש וראשונה מתוך כבוד הבריות שהיה בראש מעייניו.

(ואמנם, בהתנגדות שלו ל"תורה עם דרך ארץ" במובן שניתן לו ע"י הרב ש. ר. הירש, הרב לא הצליח כ"כ אצל בתו... בתו היחידה, אמינו מרת מרים זכרונה לברכה רצתה דווקא בחור תלמיד חכם שיש לו גם השכלה רחבה. ולמרות שקיבל הצעות מגדולי ראשי הישיבות בליטא לשידוכים עם השמנא וסלתא של הבחורים, הוא נאלץ לכתת את רגליו ונסע לברלין ונפגש עם מו"ר הגאון הרב יחיאל יעקב ויינברג, מנהל הסמינר לרבנים וביקש ממנו שיציע לו שידוך לבתו. ואז הציע לו הרב ויינברג את אבינו הרב שאול וינגורט זכרוננו לברכה, ורק כשהבטיח הרב ויינברג שלו היה שאול באחת הישיבות בליטא הוא היה נחשב לגדול העילויים, הסכים הסבא שהבחור יבוא למונטרה להיפגש עם בתו. אגב, מצאנו מכתב בו הרב ויינברג חוזר ומציע את השידוך לסבא, ומעלה את מעלותיו הנעלות. בסוף המכתב הוא כותב ששאול הוא גם זריז וחובב ספורט ומוסיף: לדידכם זוהי מעלה, ולדידנו זה לא מום...).

ג. חיבור בין הגלות לארץ ישראל

הסבא היה איש אגודת ישראל, וכך נשאר כל ימי חייו. "אגודה" במובן "וייעשו כולם אגודה אחת", ולא ח"ו במובן שנעשו אגודות אגודות... הוא היה שייך לזרם ה"שמאלי" של האגודה ("שמאלי" במובן הזרם, בתוך אגודת ישראל, שהזדהה עם בנין היישוב בארץ ישראל, בניגוד לזרם ה"ימני" שהתנגד לו מחשש של חילול הקודש). לא תמיד הבינו אותו, כשכתב מכתבים ומאמרים נלהבים על הבונים החדשים המיישבים את השממה. היו שחשדו בו שהוא פרש מאגודת ישראל והצטרף לא עלינו לתנועת המזרחי... ולא היא. הוא נשאר בכל רמ"ח אבריו איש האגודה, והוא חשב שאלו המתנגדים בחריפות יתרה ליישוב הם שפרשו...

התקשו להבין את כוח האיחוד שבתוכו: נאמנות בלתי מסוייגת ומסירות שקשה לתיאור לתורתנו הקדושה, ואהבה בלתי מתפשרת לארץ ישראל, ואף לשיבת ציון, לחלוצים הבונים את ארצנו הקדושה, ומאוחר יותר אף למדינה בראשית התהוותה. קשה היה להבין כיצד מחד ניתן להיות מחובר לבוני הארץ

שהתורה לא היתה נר לרגלם ומאידך להיות בין המבקרים הגדולים של חילול קודשי ישראל בארץ ישראל, חילול קודשי ישראל בצבא הגנה לישראל (יש בספר חילופי מכתבים מאלפים בין הרב וה"רב אלוף" הראשון של צה"ל, רב אלוף יעקב דורי), ביקורת שבאה מתוך אהבה עזה, בבחינת נאמנים פצעי אוהב. הרב היה מסביר את דברי האבן עזרא שאברהם אבינו היה מבוני המגדל (מגדל בבל), והם תמוהים לכאורה. אברהם אבינו הבין שבשעה שהעולם כולו הולך לבנות בנין, אי אפשר להישאר מן הצד. צריך גם להניח אבן משלנו, אולי עם הזמן יהיה זה בנין לשם שמים ולא כנגד שמים (שמעתי פעם מתלמיד ברוסיה שבשעה שהולכים לבנות בנין עולמי, עד הרגע האחרון אי אפשר לדעת אם מה שנבנה זה בית המקדש או ח"ו מגדל בבל). ואם נכון הדבר במגדל בבל, קל וחומר שנכון הדבר שנניח את האבן שלנו בבנין ארץ ישראל.

מכוח קשריו הייחודיים עם ארץ ישראל, כשהגיע הרב לארץ (הוא הגיע פעמיים, פעם ראשונה כג' שנים לאחר הקמת המדינה, כשהביאו לארץ את ארונו של אבי זצ"ל, וכשלוש שנים לאחר"ז לרגל הכנסיה הגדולה - הוא זכה להשתתף בכל הכנסיות הגדולות מתחילתן) הוא נפגש עם בן גוריון. אמר לו בן גוריון: לאחר שזכינו להקים את מדינת ישראל, הגיע הזמן לבטל מוסד גלותי מובהק, והוא יום טוב שני של גלויות. יש לך השפעה על כל הרבנים בגלות, תדאג לכך. ענה לו הסבא: אני מוכן להסכם אתך, אם תקבל על עצמך שכלל ישראל ישמור יום טוב ראשון, אני מקבל על עצמי לבטל יום טוב שני... (סיפור ששמעתי מהחזן מלוזן).

ד. חיבור בין הדור לפני השואה והדור שלאחר השואה

בתוך הספר ימצא הקורא מכתבים מופלאים של הרב, לאחר השואה, בהם הוא מאיץ להגדיל תורה ולהאדירה. נוצר כאילו הרושם ששום דבר לא קרה בינתיים. וצריך להבין שהרב איננו האיש שעושה חשיבה מחדש, הגות מחודשת, בעקבות השואה. אדרבה, זהו הזמן שצריך יותר ויותר להגביר את לימוד התורה ולהעמיק בה.

כל זה לא אומר שהשואה היתה ממנו והלאה. בימי מלחמת העולם, כשישב בשוייץ הנייטרלית, כמה מלחמות הוא נלחם הן כלפי פנים והן כלפי חוץ. כלפי

פנים, אחת המלחמות הגדולות היתה ביחס להימום בהמות, ויש בספר תיאור מופלא על המלחמה הגדולה שנלחם בכדי שישמרו על השחיטה הקדושה ללא שינוי כלשהו, גם אם זה יגרום שמשך תקופת מה יימנע מיהודים לאכול בשר בהמה (בשוייץ אסור, עפ"י חוק שהתקבל עוד בסוף המאה התשע עשרה, לשחוט בהמות ללא הימום, ומייבאים את הבשר מבחוץ, אך בזמן המלחמה זה היה בלתי אפשרי). כלפי חוץ, כמה מלחמות הוא לחם בכדי להוציא את הגויים מאדישות כלפי הזוועות המתחוללות נגד היהודים, מאמרים בלתי פוסקים בעיתונות וכו', וכל זה הביא שהמשטרה השוויצרית ה"נייטרלית" באה לחקור אותנו חקירות שתי וערב.

אך כל המלחמות הללו לא יכולים לשנות כי הוא זה את גישתנו ואהבתנו לתורתנו הקדושה. זאת התורה לא תהא מוחלפת, ואחת היא בין לפני השואה בין לאחר השואה.

ואני רוצה לספר כאן סיפור מופלא שקרה לי בהיותי בחור צעיר, בבית כנסת בנתניה. יהודי שאל אותי מאיפה אני, ועניתי לו: משווצריה. מאיפה משווצריה ועניתי לו: ממונטרה. ואז הוא שואל אותי: האם הכרת שם את הרב בוצ'קו, ועניתי לו: הלא הוא היה סבא שלי. לפתע אני רואה שהפנים שלו מקבלים את כל הצבעים מרוב התרגשות, והוא אומר לי: "אספר לך סיפור עם סבא שלך ששינה את כל ימי חיי. הייתי בישיבה במונטרה בימי מלחמת העולם. בטבעי הייתי בחור 'חוצפנייק', והנה החלו להגיע אט אט ידיעות על מה שקורה במחנות הריכוז. שבת אחת, הבחורים ירדו, כהרגלם, מהישיבה לבית הסבא לסעודה שלישית. כדרכו בקודש הוא דרש דרשה ארוכה על התפילה. ואני מחכה שידבר על המצב הנורא במחנות והוא לא הזכיר ולו במילה אחת. יצאתי מגדרי, לא יכולתי להתאפק, והפסקתי אותו באמצע ואמרתי לו: נאמר 'שומר עמו ישראל לעד' (אינני זוכר במדויק אם זה היה פסוק זה שהזכיר או פסוק הדומה לו), וכי זה נקרא 'שומר ישראל' כששומעים על אלפי ילדים המובאים כצאן לטבח. הסבא נעץ בי עיניים, שתק מספר דקות, וכשהוא שתק כל הציבור שתק ושרתה דממה מוחלת בחדר. לאחר מספר דקות הוא אומר לי: גם אני שואל אותה שאלה בדיוק, אלא שאני שואל אותה בזמן התפילה..."

אכן, את הקושיות התיאולוגיות שמר בלבן, התהלך אתן, ובינתיים המשיך ביתר שאת בהוראת התורה ובבנינה.

תפילת ערבית רשות או חובה

שמעתי פעם שיעור מאלף של הרב פרופ' נהר זכרונו לברכה על הגמ' בפרק תפילת השחר, ברכות כ"ז, ב - כ"ח, א באשר לשאלה ששאל תלמיד, האם תפילת ערבית רשות או חובה. ומובא שם וזכוח נוקב בין רבי יהושע, שסבר שרשות היא לבין רבן גמליאל שסבר חובה היא. רבן גמליאל ביקש להעמיד את רבי יהושע על מקומו ברבים, על שהעז להתנגד לדעתו, ודעת חכמים לא היתה נוחה מהתנהגות זו עד שהורידו את רבן גמליאל מגדולתו והעמידו במקומו את רבי אלעזר בן עזריה.

(אגב, מסופר שם שביום הזה סלקוהו לשומר הפתח ונתנה רשות לתלמידים ליכנס, שהיה רבן גמליאל מכריז שכל תלמיד שאין תוכו כברו לא ייכנס לבית המדרש. וביום הזה התווספו מאות ספסלים לבית המדרש. ונאמר שם שחלשה דעתו של רבן גמליאל, שאולי הוא מנע תורה מישראל. ולכאורה לא מובן, הרי זהו וזכוח ישן בהלכות חינוך, האם איכות התלמידים היא החשובה או כמות התלמידים, ורבן גמליאל אחז שהאיכות היא החשובה, ומה איפוא המבוכה שלו כשראה שהתווספו ספסלים לבית המדרש. ונראה שבעצם לא היה "שומר הפתח" פשוטו כמשמעו, דמי הוא שיכול לחדור לפנימיות האדם, וכי לשומר הפתח היתה "מכונת רנטגן", אתמה! אלא ש"שומר הפתח" היה שלט שעליו היה כתוב שתלמיד שאין תוכו כבר אל ייכנס. והנה, במציאות מי הוא שלא נכנס, זה דווקא מי שתוכו כברו. כי הוא, ברוב ענוותנותו, אמר לעצמו: וכי אני יכול להעיד על עצמי שתוכי כברי. וכשהסירו את השלט נכנסו המעולים שבחבורה...).

ולבסוף מספרת הגמ' שאותו תלמיד היה רבי שמעון בן יוחאי. והנה הוא פלא כיצד שאלה זאת של רשות או חובה חוללה מחלוקת כזאת בישראל, שכמעט פילגה את העם. ומה גם שגם למ"ד רשות, אין זו רשות גמורה, אלא רק שנדחית בפני מצוה אחרת עוברת (עיי"ש בתוס' ד"ה הלכה כדברי האומר רשות).

והרב פרופ' נהר הסביר שמחלוקת זו תלויה במחלוקת אחרת בתחילת פרק תפילת השחר - כיצד נתקנו תפילות היום. ישנן שתי ברייתות. עפ"י ברייתא אחת תפילות - אבות תיקנום, אברהם שחרית, יצחק מנחה, יעקב ערבית. עפ"י ברייתא אחרת, תפילות - כנגד תמידים תיקנום, שחרית כנגד תמיד של שחר, מנחה כנגד תמיד של בן הערביים, וערבית כנגד אברים ופדרים שלא נתעכלו מבערב קרבים והולכים כל הלילה.

והנה הא בהא תליא. אם תפילות - אבות תיקנום, בהכרח תפילת ערבית חובה, כי אין מקום להבדיל בין יעקב לבין אברהם ויצחק. אך אם תפילות - כנגד תמידים תיקנום, אז יש מקום גדול להבדיל בין ערבית לשחרית ומנחה, כי אין הכרח שיהיו אברים ופדרים שלא נתעכלו, וע"כ תפילת ערבית רשות. ומכאן שיש לבדוק מהו יסוד המחלוקת האם תפילות אבות תקנום או כנגד תמידים תיקנום. והסביר הרב פרופ' נהר שמחלוקת זאת נולדה עם חורבן הבית. טרם החורבן כל החיים של היהודי סובבו מסביב לבית המקדש, ועתה שחרב הבית, איך להמשיך חיי ישראל עד שייבנה ביהמ"ק במהרה בימינו אמן. היו שסברו שבינתיים אי אפשר להמשיך לשובב את החיים מסביב לזיכרון בית המקדש, כי איננו יודעים כמה שנים וכמה מאות או אלפי שנים יכולה להימשך "תקופת ביניים" זאת, ויש לצקת תוכן "מחודש" לחיי היהודים. תפילות - אבות תיקנום, חוזרים מתקשרים ומתחברים לתקופת האבות. והיו שסברו שאדרבה, דווקא בזמן החורבן צריך ביתר שאת להדגיש את חיבורנו לבית המקדש, שאנו לא מתייאשים מבניינו אפילו רגע. תפילות - כנגד תמידים תיקנום.

והיתה זאת איפוא מחלוקת מהותית אידיאולוגית כיצד להתייחס לחיים שלאחר החורבן.

ולפי"ז הוספתי שהסבא הלך בדרכו של רבי יהושע. גם לאחר החורבן יש להתחבר לחיים שלפני החורבן.

מחבר הספר חוזר מספר פעמים על האימרה שהרב בוצ'קו היה נון קונפורמיסט. ואולי, בשעה ששלטה בכיפה אצל הוגי דעות ההבנה שיש להגדיר מחדש את היהדות לאחר השואה, בזה עצמו שסבר שיש להמשיך את החיים כאילו לא קרה מאומה, הוא היה נון קונפורמיסט...

ויש להוסיף עוד פן במשמעות דעתו של רבי יהושע שתפילת ערבית - רשות היא.

תפילת ערבית היא התפילה שנושאים אותה בשעת לילה, בשעת החורבן הנורא. קשה לאדם להתחבר חיבור מלא אל בורא עולם בשעת הסתר פנים קשה. רק יחידי סגולה מסוגלים לכך. אחרים שיעשו זאת, הרי תהיה זאת תפילה מן השפה ולחוץ שאין בה ביטוי לתחושות הפנימיות. וע"כ תפילת ערבית

רשות. וברוח זאת שמעתי רעיון מהרב משה שטרן זכרונו לברכה על הגמ' יומא ס"ט, ב בה איתא שאנשי כנסת הגדולה החזירו עטרה ליושנה ואמרו הא-ל הגדול הגבור והנורא, כנוסח שתיקן משה רבנו. כי מקודם בא ירמיה ואמר נכרים מקרקרין בהיכלו איה נוראותיו, בא דניאל ואמר נכרים משתעבדים בבניו איה גבורותיו, עד שבאו אנשי כנסת הגדולה ואמרו: אדרבה זו גבורתו שכובש את יצרו שנותן ארך אפים לרשעים, ואלו הן נוראותיו שאלמלא מוראו של הקב"ה היאך אומה אחת יכולה להתקיים בין האומות. וקשה, וכי ירמיה ודניאל לא הבינו זאת? אלא שירמיה ודניאל חיו בזמן החורבן ממש, וגם אם הבינו מבחינה אינטלקטואלית, לא יכלו להפנים את ההבנה הזאת בשעה שרואים חורבן מול עיניהם. וזהו שאומרת הגמ' בהמשך: "מתוך שיודעין בהקב"ה שאמתי הוא (רש"י: "מסכים על האמת ושונא את השקר") לפיכך לא כיזבו בו".

ואף כאן הרב בוצ'קו הלך בעקבותיו של רבי יהושע. בשעת התפילה הוא נתן "רשות" למחשבותיו להתהלך...